

DAUGIAREIKŠMIŠKUMO DEKODAVIMAS GROŽINIAME TEKSTE

IZOLDA GENIENĖ

Šiuolaikinis grožinis tekstas, kaip individualaus kalbėtojo (autoriaus) kūrinys, turi adresatą, kuriam lemta išsiaiškinti užkoduotas žodžių reikšmes bei viso kūrinio idėją. Tad ir kyla klausimas, kiek skaitytojas gali atskleisti teksto prasmę. Koks yra teksto, konteksto, skaitytojo ir žodžių daugiareikšmiškumo santykis? Šie klausimai reikšmingi ne vien teoriniu požiūriu; jie yra svarbūs ugdant brandų skaitytoją.

Lingvistinės struktūralizmo teorijos turėjo didžiulę reikšmę kalbos semantikos ir žodžių daugiareikšmiškumo suvokimui. Pagal F. de Saussure'o (1857–1913) apibrėžtą kalbos dichotomiją žodžių reikšmės, esančios kalbos sistemoje (*langue*), paprastai realizuojamos kalbėjime (*parole*). Saussure'o teorija teigė, kad žodžiai gali būti suprantami tiek tarpusavio, tiek sisteminės sąsajos be išorinės realybės poveikio. Vėliau šie klasikiniai teiginiai lingvistikoje, semiotikoje ir literatūros teorijose buvo įvairiai ir prieštaringai rutuliojami.

Žodžio daugiareikšmiškumas grožiniame tekste yra artimai susijęs su tekstu, kontekstu ir skaitytoju. Platesnė ir gilesnė teksto interpretacija parodė, kad žodžių bei viso kūrinio prasmės suvokimas negali remtis vien kalbos semantinėmis ir stilistinėmis kategorijomis, bet priklauso ir nuo adresato – skaitytojo, kurio vaidmenį skirtingai traktuoja įvairios literatūros teorijos. Pateiksime kai kurias iš jų, atskleidžiančių skirtingą požiūrį į tekstą, teksto supratimą ir skaitytoją.

Amerikiečių naujoji kritika (*new criticism*), sukurta 1920 metais, rėmėsi tik tekstu, propagavo gilųjį skaitymą, nesidomėdama autoriaus asmenybe, idėjų istorija, politinėmis bei socialinėmis laikotarpio implikacijomis, ir ignoravo skaitytojo vaidmenį. Hermeneutika, priešingai, tuo pat metu iškelė skaityto-

ją – teksto kūrėją: tekstą gali skirtingai suprasti įvairių epochų skaitytojai (H.-G. Gadamer ir kt.) (1).

Dekonstruktivizmas (*deconstruction*), šią teoriją sukūrė J. Derrida (1930–), apibrėžia naują skaitymo būdą, besiremiantį poststruktūralizmo teorijomis. Derrida teigė, kad tekstas gali būti perskaitytas ne taip, kaip jis parašytas, ir turėti daug prasmų. Tekstas negali remtis išoriniais duomenimis: tėra tik tekstas (*il n'y a hors du texte*), kurio turi siekti skaitytojas. Tekstas neturi vienos reikšmės. Skaitytojo vaidmuo išlieka svarbus, kadangi jis turi gebėti įžvelgti ar atrasti sau reikšmių pluralizmą.

Recepcijos, arba gavėjo, teorija (*reception theory*), atsiradusi 6-ame dešimtmetyje, skyrė didesnę dėmesį bendrajam literatūros estetikos poveikiui tam tikro laikotarpio skaitytojų auditorijai negu tai įtakai, kurią kūrinio tekstas daro individualiam skaitytojui. Tačiau skaitytojo ir teksto sąveika nebuvo visiškai ignoruojama, nors svarbesnė buvo skaitančiųjų bendrųjų nuomonė.

Dekodavimo teorija (*reader response theory*), paplitusi 7-ame dešimtmetyje, teigia, kad tekstas neturi prasmės, kol jis nėra skaitomas. Jo prasmė telieka potenciali, kol skaitytojas, aktyvusis prasmės kūrėjas, pritaikydamas įvairias dekodavimo priemones, atskleidžia ir aktualizuoja kūrinio prasmę. Pagal šią teoriją vieni mokslininkai (Riffaterre, 1964) daugiau dėmesio skiria objektyviajam tekstui, kiti (N. Holland, D. Bleich.) – skaitytojo vidiniam ir ekstralingvistiniam kontekstui (Guddon, 1993; Wellek, Warren, 1993). Visos minėtos teorijos kalba apie teksto, konteksto ir skaitytojo santykį dekoduojant teksto prasmę ir geriausiai remiasi žodžių daugiareikšmiškumu, kaip teksto prasmų generatoriumi.

Žodžio daugiareikšmiškumą lemia jo santykiai su tekstu ir kontekstu. Tai gi visų pirma turime apibrėžti, kaip suprantame tekstą ir kontekstą, pasitelkę žodžio reikšmę, tarsi lakmuso popierėlį, nustatant jų tapatumą ar skirtingumą. Žodžio reikšmė tekste atskleidžiama sintagminiuose (linijiniuose) santykiuose, o žodžio, kaip ir viso teksto prasmė, išryškėja horizontalių ir vertikalų reikšmių sąveikoje.

Šiame darbe grožinis tekstas suprantamas kaip tarpusavyje susijusių lekšinių, gramatinių ir fonologinių kalbos elementų junginys, išreiškias nepertraukiamumą tam tikrų struktūrinių ir semantinių vienetų, kurių integracija

ir žanrinės ypatybės perteikia estetinę informaciją kaip tam tikrą prasmių visumą (Galperin, 1981; Halliday, 1974 ir kt.).

Tekstas yra pateikiamas kaip gatavas reiškinys; jo išorinė statika slepia vidinį dinaminį užtaisą, kurio panaudojimas priklauso nuo skaitytojo galimybių ir išorinio pasaulio. Vadinasi, tekstas pateikia potencialių žodžių reikšmių, galinčių įgauti naujų prasmių.

Konteksto samprata yra daugiapakopė ir įvairiai apibrėžiama tiek stilistikoje, tiek literatūros teorijoje. Skiriame lingvistinį kontekstą, kuris panaikina polisemiją, stilistinį kontekstą, t. y. kontekso dalį nustatančią stilistinės priemonės reikšmę (Riffaterre, 1964) ir ekstralingvistinį kontekstą, kurį sudaro paties skaitytojo (adresato) savybės (emociniai bruožai, pažiuros, išsilavinimas, socialinė padėtis, amžius ir kt.) bei objektyvios laikotarpio ypatybės. Visos trys kontekstualizacijos suteikia sisteminei žodžio reikšmei naujų niuansų ar naujų prasmių, kurios grožiniame kontekste perauga į įvairią estetinę informaciją.

Akivaizdu, kad skaitytojo (įskaitant ir ekstralingvistinį kontekstą) įtaka naujų reikšmių akumuliacijai yra labai svarbi. Žinomą V. Šekspyro soneto eilutę „Shall I compare thee to a summer’s day?“ (Palyginti tave galėčiau gal su vasaros diena?) vienaip suvokia permainingo Anglijos klimato gyventojai, o kitaip – tropinių kraštų skaitytojai. Vis dėlto dekoduojant tekstą didžiausią įtaką turi skaitytojo patirtis, išsilavinimas ir emocinės sąlygos. Tekstas nėra uždaras autoriaus monologas; geriau būtų kalbėti apie teksto ir skaitytojo dialogą.

Taigi kaip reikėtų vertinti įvairių naujų reikšmių ir prasmių atsiradimą, dekoduojant tekstą? Ar galima būtų teigti, kaip tai darė naujosios kritikos ir dekonstruktyvizmo atstovai, kad prasmę nustato tik subjektyviai suvokiantis skaitytojas. Nukrypę į tokią subjektyvizmą, pamažu pakeistume autoriaus tekstą skaitytojo tekstu. Bet autoriaus tekstas egzistuoja kaip stabilus kalbos faktas, turintis savo verbalinę struktūrą ir jos dėsnius, kurie, nors ir patekę į skaitytojo semantinį lauką, atskleidžiami pagal teksto ir jo elementų poetinės struktūros dėsnius. Pripažindami daugiareikšmiškumą kaip lingvistinio, stilistinio ir ekstralingvistinio kontekstų sąveiką, turime gerai suvokti du pirmuosius, kaip realiai duotus teksto. Lingvistinį ir stilistinį kontekstą galėtume vadinti objektyviuoju kontekstu, o skaitytojo (įskaitant ekstralingvistinį) kontekstą – subjektyviuoju kontekstu.

Daugiareikšmiškumą tekste (kalbėjime) reikia skirti nuo daugiareikšmiškumo kalbos sistemoje. Daugiareikšmio žodžio leksiniai semantiniai variantai, t. y. žodžių reikšmės, įsitvirtinusios kalboje, yra tarsi ženklai, sustabdyti kalbos raidos ir sutartinai fiksuoti žodynuose su kai kuriais pripažintais reikšmių atspalviais.

Kalboje fiksuotas daugiareikšmiškumas dažnai leidžia kurti kalambūrus. Pavyzdžiui: „Ryto ženklai pranašavo kelionę. Vos tik pramerkė akis, tučtuojau ir toptelėjo: Žmogus *guli*, o gyvenimas *eina*“ (Erlickas, 227). Lingvistinis ir stilistinis kontekstas, veikdami vienas kitą, gali suteikti žodžiui naujų reikšmės tonų ir pustonijų, o kartais ir visai naujų prasmių.

Įvairi skirtingų kalbų struktūra sąlygoja skirtingus tipinius lingvistinius kontekstus, lemiančius žodžių daugiareikšmiškumą. Anglų kalboje, kurioje dominuoja analitinės struktūros, daugiareikšmiškumas ir žodžių žaismas dažnai kuriamas ne tik vedinių, bet ir gausios homonimijos ir poliseimijos pagrindu.

Move over, ham
And quartered cow,
My Geiger¹ says
The time is now,
Yes, now I lay me
Down to sleep,
And if I die,
At least I'll *keep*

Ironiška R. Armour'o eilėraštyje „Slėptuvė“ (Hiding Place) kalambūro efektas pasiekiamas žodžio *keep* daugiareikšmiškumu, kuriame vienu metu semantizuojamos kelios šio žodžio reikšmės: aliuzija į maldą, prašančią gelbėti sielą („pray the Lord my soul to keep“) ir žodžio prasmė apie galimą išsigelbėjimą, t. y. „išlikimą“ (šaldytuve atominio karo atveju). (Hunter, 1986, 97).

Lietuvių kalbos flektyvinė struktūra leidžia keisti žodžių morfologines formas ir kurti daugiareikšmiškumą. Pavyzdžiui, V. Žilinskaitės humoreskoje „Apie nieką“ daiktavardis „niekas“ pavartotas daugiau kaip 50 kartų skirting-

¹ Geiger – radiacijos matavimo prietaisas.

gomis reikšmėmis: „... rašyti apie *nieką*, kiek jau turime eilėraščių, apsakymų, straipsnių, disertacijų, memuarų apie *nieką*, ... *niekas* mūsų gyvenime išsikovojo reikšmingą vietą, viskas arba *niekas*, ... *niekas* nekalbės, jeigu tave stuktelių savivartė“ ir t. t.

Objektyvusis lingvistinis ir stilistinis kontekstas yra mažiausiai priklausomas nuo vidinių skaitytojo nuostatų bei savybių. Jo struktūros yra statiškai užkoduotos tekste, glaudžiai susijusios sintagminiais ir paradigmniais (vertikaliais ir horizontaliais) žodžių santykiais.

Subjektyvusis kontekstas apima plačiau – skaitytojo sąlygas, jo reakciją ir žinias apie supantį pasaulį. Kuo didesnė skaitytojo patirtis, tuo geriau jis gali operuoti platesnėmis leksemų sąsajomis ir giliau atskleisti prasmų polifoniją.

Reikšmių grandinė gali generuoti naujas iki galo neapibrėžtas prasmes. Tai ryškiai pastebima dekoduojant besikartojančius konteksto elementus. Kuo daugiau reikšmių žodis turi kalbos sistemoje, tuo daugiau prasmių jis gali generuoti tekste. Pavyzdžiui, D. H. Lawrens'o romane „Women in Love“ šimtus kartų pakartoti žodžiai *light*, *darkness* ir *shadow* (šviesa, tamsa, šešėliai) išreiškia daugybę prasmų: šviesą, jausmą, meilę, aistrą, liūdesį, paslaptinę, netikėtumą, beviltiškumą ir t. t. Štai tik keli pavyzdžiai iš dviejų romano puslapių (335–336), kur žodžiai *dark*, *darkness* pavartoti kelias dešimtis kartų:

They were soon out of little town, and running through the uneven lanes of the country...

[1] ... Pity we can't stop in the good *darkness*...

[2] ... and from this source he had a pure magic control, magical, mystical, a force in *darkness* like electricity...

[3] Strange, he was. Even as he went into the lighted, public place he remained *dark* and magic...

[4] This *dark* subtle reality of him, never to be translated, liberated her into perfection, her own perfect being. She too was *dark* and fulfilled in silence.

[5] Still there remained *dark* lambency of anticipation...

[6] He knew her darkly with the fulness of *dark* knowledge.

Šalia pagrindinio žodžio *darkness* (tamsa) reikšmės varianto, kuris dažniausiai susijęs su neigiamomis prasmėmis, šiame žodyje ir jo vediniuose at-

siranda naujų emocinių, ryškiai neapibrėžtų kontekstinių prasmų, reiškiančių: tamsos gerumą [1], paslaptinę [2, 3, 4], džiaugsmingą laukimą [5], aistros ir jausmų įtampą [6] ir t. t. Šios žodžių prasmės yra ryškiau suvokiamos kaip įvairių emocinių atspalvių konvergencija, o ne kaip kalboje fiksuotų leksinių semantinių variantų reikšmės.

Pripažinę grožinio teksto reikšmių fluktuaciją bei neapibrėžtumą, nenorėtume eiti iki visiško poetinio žodžio objektyvios prasmės neigimo, apie kurią kalbėjo destruktyvizmo atstovai. Norėtume veikia sutikti su M. Bachtinu, kad literatūros diskurse objektyvus kalbos branduolys, kuris yra nuolat veikiamas išcentrinų jėgų (2). Šis kalbos branduolys kalbančiųjų samonėje turi tam tikras nusistovėjusias reikšmes, kurių nevalia ignoruoti. Mes jas vadintume dekoduojo semantiniiais atspirties taškais naujų semų bei prasmų generavimui tekste. Skaitytojo brandumas ir subjektyvusis kontekstas leidžia „pažadinti“ potencialias daugiareikšmes teksto prasmes. Gilusis teksto dekodavimas negali apsiriboti vienos kalbos bei stilistikos matais; jis remiasi ir literatūros teorijos sąvokomis.

LITERATŪRA

- Adams, H., Searle, L. *Critical Theory Since 1965*. University Press of Florida, 1989.
- Bachtin, M. Discourse in the Novel // *Critical Theory Since 1965*.
- Cuddon, J. A. *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 3rd edition. London: Penguin Books, 1993.
- Derrida, J. *Difference // Margins of Philosophy*. University of Chicago Press, 1982.
- Galperin, J. R. Tekst kak objekt lingvisticheskovo issledovaniya. Moskva, 1981.
- Halliday, M. A. K. Linguistic Function and Literary Style // *Explorations in the Functions of Language*. London, 1974.
- Hunter, P. *The Norton Introduction to Poetry*. New York; London, 1986.
- Riffaterre, M. The Stylistic Function // *Proceedings of the 9th International Congress in Linguistics* / Ed. by Lunt. Cambridge, Massachusetts, 1964.
- Wellek, R., Warren, A. *Theory of Literature*. London: Penguin Books, 1993.

Literatūros pavyzdžiai paimti iš:

Erlickas J. *Knyga*. Vilnius, 1996.

Lawrence D. H. *Women in Love*. Herfordshire: Wordsworth Editions, 1992.

Žilinskaitė V. *Vaiduokliai*. Vilnius: Vaga, 1991.

DECODING POLYSEMY IN LITERATURE

Izolda Genienė

S u m m a r y

Polysemy requires a different treatment in language than it does in speech. The sense of the word in literature is dependent both on the objective (linguistic and stylistic context) and on the subjective context including the readers' experience and the influence of the surrounding world. On a purely linguistic and stylistic level the polysemy of the word in the language is to be taken into account. The more polysemantic a word is in the language, the more senses it can generate in the contexts of decoding. The potential senses in the text can be 'roused to life' with a plurality of meanings depending upon the readers' context. The decoding of a text becomes productive when the meanings of the linguistic and stylistic contexts are coupled with selective approaches and methods of literary theory.

Vilniaus pedagoginio universiteto
Anglų filologijos katedra

[teikta
1998 m. sausio mėn.